

УДК 159.9:356.13(477)

DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2021.11.6>

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ МІЖСОБИСТІСНОЇ ВЗАЄМОДІЇ В ПСИХОЛОГІЇ

Владислав Гаврюшенко

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
вул. Володимирська, 60, м. Київ, Україна, 01033*

У статті розглядається взаємодія як процес впливу сторін одна на одну, обумовлений їх індивідуальними й (або) груповими цілями. Будучи універсальним способом існування соціальних систем, соціальна взаємодія на мікрорівні реалізується як міжособистісна взаємодія. Крім того, соціальна взаємодія здійснюється у двох формах: спілкуванні й спільній діяльності. Їх поділ деякою мірою умовний, тому що спільна діяльність не може бути реалізована без елементів спілкування. У свою чергу, спілкування часто виступає як компонент або засіб спільної діяльності. Тому використовуються категорія взаємодії, у якій відображено процеси й спілкування, і спільної діяльності. Визначено, що взаємодія як соціально-психологічне явище являє собою процес впливу суб'єктів один на одного, взаємну обумовленість та опосередкованість їхньої спільної діяльності або спілкування. Сьогодні в психології сформувалося понятійне поле опису взаємодії, що містить у собі сутність взаємодії; її генезу; структуру; типологію; механізми й закономірності; динаміку; функції; чинники; ефекти й результати. Дослідження взаємодії у військовій психології йде за такими напрямками: теоретико-методологічний аналіз військово-соціальної взаємодії; вивчення процесу спілкування військовослужбовців; комплексне дослідження конфліктів між військовослужбовцями; соціально-психологічний аналіз спільної діяльності військовослужбовців. Зроблено висновок, що взаємодія являє собою зовнішній план ставлення особистості до людей, що її оточують. Основними компонентами взаємодії є спонукальний (мотиваційно-цільовий обмін), когнітивний (комунікативний процес як взаємоінформування й перцептивний процес як взаємосприйняття, самооцінка й взаєморозуміння), регулятивний (поведінковий процес як зміна поведінки один одного) й емоційний (як формування симпатії-антипатії) процес. Ці процеси взаємодії розгортаються і здійснюються за допомогою певних психологічних механізмів і засобів, породжують низку ефектів, у яких утілюється й проявляється багатогранність міжособистісної взаємодії.

Ключові слова: аналіз, метод, результати, суспільство, група, взаємодія.

Актуальність теми. Традиційно проблема взаємодія відноситься до однієї із центральних у психології. На думку К. Платонова, категорії «відображення» і «взаємодія» повинні розглядатися як ключові поняття психології. «Є всі підстави вважати, що ці два поняття є достатніми передумовами того, щоб усі інші поняття психології й соціальної психології могли бути виведені з них. Принаймні ці два поняття: «відображення» (його форма «психічне відображення» й похідні поняття: «те, що відображається» і «відображене») і «взаємодія» – необхідні й достатні для внесення ясності в обговорювану проблему» [1, с. 73]. Соціальну психологію цікавить соціальна взаємодія, основними рівнями якого є міжгрупова та міжособистісна взаємодія.

Стан дослідження. Міжгрупова взаємодія як об'єкт вивчення привертає увагу соціальних психологів з кінця 20-х рр. минулого століття. Значний доробок у дослідження цього феномена зробили Л. Берковіц, М. Горвіц, Д. Доллард, Д. Кемпбелл, Г. Теджфел, Дж. Тернер, З. Фрейд, М. Шеріф та ін. У радянській соціальній психології проблема міжгрупової взаємодії активно розроблялася В. Агєєвим, В. Поздняковим та ін. Ними досить

докладно досліджені такі явища, як соціальні й етнічні стереотипи, міжетнічні й міжкультурні контакти.

Виклад основного матеріалу. Міжособистісна взаємодія також відноситься до однієї з інтенсивно розроблених у сучасній психології проблем, особливо така її форма, як спілкування. Аналіз соціально-психологічної літератури з розглянутої проблематики показав, що вже сформувалося певне понятійне поле, у рамках якого може бути описане це соціально-психологічне явище. До нього можна віднести сутність взаємодії, її генезис, структуру, типологію, механізми й закономірності, динаміку, функції, умови й чинники, ефекти й результати взаємодії. Для визначення сутності міжособистісної взаємодії необхідно співвіднести це поняття з категоріями «діяльність» і «спілкування». Це пов'язане з тим, що багато в чому ці поняття відображають ті самі феномени, що існують як психічна реальність. Крім того, їх часто розглядають як тотожні категорії.

Ми розглядаємо взаємодію як процес впливу сторін одна на одну, обумовлений їх індивідуальними й (або) груповими цілями. Будучи універсальним способом існування соціальних систем, соціальна взаємодія на мікрорівні реалізується як міжособистісна взаємодія. Крім того, соціальна взаємодія здійснюється у двох формах: спілкуванні й спільній діяльності. Їх поділ деякою мірою умовний, тому що спільна діяльність не може бути реалізована без елементів спілкування. У свою чергу, спілкування часто виступає як компонент або засіб спільної діяльності. Тому ми використовуємо категорію взаємодії, у якій відображено процеси й спілкування, і спільної діяльності.

Більшість фахівців сходяться в думці, що взаємодія спонукається індивідуальними, груповими й суспільними потребами життєдіяльності. Деякі психологи уточнюють, що взаємодія виникає, розгортається й змінюється під впливом діяльності, що до того ж обумовлює й дію інших факторів – соціально-психологічних та особистісних [2]. При аналізі структури взаємодії мова зазвичай іде про сторони або компоненти взаємодії. Виділення елементів взаємодії прямо пов'язане з позицією того або іншого автора щодо її сутності й співвіднесення з діяльністю та спілкуванням. Б. Паригін був одним із перших у радянській соціальній психології, хто почав спробу виділити в структурі взаємодії основні складники, що характеризують взаємодію як процес. Це сукупна, кооперативна діяльність, інформаційні зв'язки, взаємовплив, взаємовідношення й взаєморозуміння [3, с. 250]. М. Обозов, уважаючи взаємодію більш широким поняттям, ніж спілкування, включає в нього взаємні дії, взаєморозуміння, взаємовідношення й взаємовплив [4, с. 39]. У цілому, на його думку, міжособистісна взаємодія протікає в єдності когнітивних (усвідомлення суб'єкта), афективних (відношення до суб'єкта) і поведінкових (дії стосовно суб'єкта) процесів.

У психології, як і в інших суспільних науках, що вивчають соціальну взаємодію, традиційно виділяється два основні типи взаємодії. Це відома дихотомічна схема «кооперація-конкуренція», науково обґрунтована ще на початку ХХ ст. Г. Зіммеlem, Р. Парком, Л. Фон Візе, а в соціальній психології – М. Дойчем [5]. Іноді цю дихотомію позначають іншими термінами, наприклад, розглядають як згоду й конфлікт, пристосування й опозицію, асоціацію й дисоціацію. Виконано роботи, де ця типологія уточнюється й конкретизується. Виділено такі типи взаємодії, як асиміляція, пристосування, змагання й конфлікт; співробітництво, змагання й конфлікт; співробітництво, дистанція, конфлікт [6].

Кооперативна взаємодія передбачає координацію єдиних сил учасників (упорядкування, комбінування, підсумовування цих сил). Більша частина соціально-психологічних досліджень міжособистісної взаємодії присвячена вивченню саме цього типу взаємодії. Такі феномени, як взаєморозуміння, згуртованість, злагодженість, спрацьованість, спільна діяльність, розвиток взаємовідносин, найбільш повно проявляються при кооперативній взаємодії.

Конкурентний тип взаємодії найбільш часто досліджується як змагання (ігрове суперництво) і конфлікт. На думку Д. Каца й Р. Шенка, змагання – це конфлікт відповідно до правил, тобто обмежений конфлікт [6]. Хоча елементи конфлікту й наявні в змаганні, вони обмежуються правилами, які служать або спільним інтересам учасників, або інтересам якоїсь третьої сторони [7]. У цілому визнано, що ігрові конфліктні процедури можуть бути використані для виявлення деяких закономірностей конфліктної взаємодії [5].

Конфлікт як конкурентний тип взаємодії в соціальній психології активно вивчається останні кілька десятиріч. М. Обозов указував, що «проблема внутрішньосуб'єктних і міжсуб'єктних протиріч становить величезний інтерес, але поки слабо розроблена в психологічній науці» [4, с. 34]. Дослідження, проведене А. Анцуповим, показало, що майже за 70 років минулого століття радянськими, українськими й російськими психологами підготовлено та видано більше 600 робіт із проблеми конфлікту, з них близько 90% присвячено вивченню соціальних конфліктів – міжособистісних і міжгрупових [8].

Н. Грішина, аналізуючи моделі конфлікту, виділила три типи взаємодії: співробітництво, кооперацію й конкуренцію [9, с. 21–23]. Підставою для запропонованої типології є розбіжності в параметрі «мета – засоби». При співробітництві його учасники хочуть не лише вирішити проблему, а й домовитися, дійти до взаєморозуміння; при кооперації – просто вирішити проблему; при конкуренції – «перемогти». Типи взаємодії в конкретних ситуаціях реалізуються в певному стилі поведінки. Розрізняють три основні стилі дій: ритуальний, маніпулятивний і гуманістичний [10].

А. Івашов і Є. Заїка виділяють чотири типи поведінки в ході спілкування: гармонійне, якому властива природність, енергійність, увага до індивідуальності партнера; формальне, що характеризується перевагою нормативності, аналітичності, тенденції до деіндивідуалізації партнера; відгороджене, якому властиві низька продуктивність, енергійність, неухважність до партнера: конфліктне, пов'язане зі схильністю до неадекватної поведінки, що нерідко граничить із патологічним [11]. Що стосується більш дробових, «первинних» елементів взаємодії, то тут зазвичай посилюються на відомі дослідження Р. Бейлса, що запропонував схему реєстрації за допомогою спостереження конкретних видів взаємодії в соціальній групі. Незважаючи на значну критику, висловлену на адресу автора щодо повноти, адекватності й доцільності виділених видів взаємодії, розроблена ним методика неодноразово апробувалася й уточнювалася в експериментальних соціально-психологічних дослідженнях [12].

Взаємодія як процес, що розгортається в часі й просторі, має низку етапів у розвитку. Серед них виділяють просторовий контакт; психологічний контакт, у якому реалізується зацікавленість суб'єктів у цьому акті взаємодії: соціальний контакт, що розглядається як спільна діяльність і власне взаємодія як низка контактів [13]. На думку М. Рибаквої, яка виділила п'ять стадій у процесі взаємодії. Це перцептивна; суб'єктна самопрезентація; взаємопрояв; інформаційне узгодження; діяльна спільність. Указуючи на те, що в процесі взаємодії формується індивідуальне відношення, він виділяє в ній підготовку до сприйняття, сприйняття, враження, розуміння, фіксацію відносин, підготовку до вираження відносин [14].

Уперше питання про функції взаємодії поставив Б. Ломов. Аналізуючи спілкування як вищу форму взаємодії людей, він виділив основну функцію спілкування. Призначення взаємодії складається в засвоєнні конкретним індивідом досвіду, виробленого людством, завдяки чому переборюється обмеженість індивідуального досвіду. Крім того, функцією спілкування є забезпечення формування спільності індивідів, що виконують спільну діяльність [15, с. 132]. Ним же сформульовані три основні класи функцій спілкування як взаємодії: інформаційно-комунікативний, регуляційно-комунікативний та

афективно-комунікативний. Перший клас містить у собі ті функції, які описуються як передача-прийм інформації. Інший клас функцій взаємодії відноситься до регуляції поведінки в широкому сенсі слова, у процесі якої здійснюється стимуляція й взаємна корекція поведінки. Афективно-комунікативна функція належить до детермінації емоційної сфери людини (наприклад, функція емоційної розрядки).

Далі варто розглянути умови й чинники, що впливають на ефективність взаємодії. Так, В. М'ясищев указував, що характер взаємодії залежить від тих міжособистісних взаємин, які склалися між людьми, а також від зовнішніх обставин і становища взаємодіючих [16, с. 216]. В узагальненому вигляді ці умови містять умови спілкування й діяльності, ступінь взаємозв'язку учасників; цільове й функціональне призначення групи; час і місце взаємодії; індивідуально-психологічні характеристики учасників; їхні статево-вікові розбіжності; стан взаємовідносин сторін взаємодії; стан соціальної мікро- й макросередовища взаємодії.

Практично всі соціально-психологічні явища, що виникають у соціальній групі, починаючи з діади, тією чи іншою мірою пов'язані й породжені або детерміновані взаємодією. Серед ключових ефектів взаємодії найбільш часто досліджуються такі як сумісність, згуртованість, злагодженість, спрацьованість.

До позитивних результатів взаємодії зазвичай відносять успішність спільної діяльності, стійкість міжособистісних зв'язків, адекватність взаєморозуміння й пізнання, задоволеність спілкуванням і результатами спільної діяльності. Негативними результатами неефективної взаємодії можуть бути невиконання завдання, зниження продуктивності спільної діяльності, деформація й навіть розрив міжособистісних відносин. Наслідками такої взаємодії є негативні психічні стани суб'єктів взаємодії, зниження продуктивності індивідуальної діяльності.

Теоретичний аналіз досвіду вивчення проблеми взаємодії в сучасній психології був би неповним без згадування внеску військових психологів у розробку цієї проблеми. На наш погляд, ними значною мірою збагачене розуміння сутності й змісту цього феномена, особливостей його прояву в умовах військової організації. У результаті проведення ними теоретичних, емпіричних та експериментальних досліджень оформилися кілька основних напрямів вивчення взаємодії військовослужбовців.

Теоретико-методологічний аналіз проблеми військово-соціальної взаємодії. Відповідно до позиції Г. Давидова, зв'язки й відносини в людському суспільстві утворюються взаємодією людей або соціальною взаємодією. Останнє існує об'єктивно, незалежно від народження конкретного індивіда [17, с. 7]. Завдяки соціальній взаємодії людина стає особистістю. Як окремий представник людського роду, індивід є одночасно невід'ємним компонентом (елементом, частиною) взаємодії з іншими людьми.

У повсякденному житті кожна людина мовби влітається не в абстрактну, а в конкретну взаємодію, у певний його вид. Дотримуючись поглядів Б. Ломова, він класифікує соціальну взаємодію за такими рівнями соціальної обумовленості виробничої діяльності людей: взаємодія двох індивідів, обумовлена єдністю предмета, місця й часу їхньої спільної діяльності; взаємодія декількох осіб у спільності (кооперації, конкуренції), обумовлене єдиним предметом і загальною метою діяльності; взаємодія людей, обумовлена суспільним поділом праці в процесі виробництва.

О. Гончаров розширює цю типологію, уводячи в неї процес усвідомлення людиною самого себе членом суспільства або якої-небудь групи. На його думку, рефлексія є формою соціальної взаємодії, тому що людина здатна сама себе осудити або похвалити, залежно від ситуації змусити змінити свою поведінку, спонукати до здійснення соціальних дій – вчинків або злочинів. У такому випадку індивід є одночасно й суб'єктом, й об'єктом

взаємодії. Рефлексія як соціальна взаємодія – це, по суті, спілкування людини із самою собою [12].

Психічні прояви учасників соціальної взаємодії приводять до того, що на кожному з його рівнів утворюються свої, властиві лише йому соціально-психологічні явища. Так, при взаємодії хоча б двох особистостей виникають взаємне сприйняття, спілкування, взаєморозуміння тощо [17]. Таким чином, Г. Давидов розглядає спілкування як комунікативний процес, комунікативну взаємодію.

При безпосередній взаємодії декількох осіб у спільності (кооперації, організації) виникають взаємовідносини, загальний (колективний) настрій, колективна думка. На наш погляд, взаємовідносини, груповий настрій і думка можуть виникати й при взаємодії двох людей, а не лише декількох суб'єктів. І нарешті, при взаємодії людей, обумовленій суспільним поділом праці, виникають традиції, психологія націй, інших більших соціальних груп.

На думку О. Гончарова, найважливішою характеристикою життєдіяльності військовослужбовців є те, що вона протікає у формі військово-соціальної взаємодії. Це означає, що практично будь-які дії, повсякденне життя й служба, різні види бойової діяльності військовослужбовців здійснюються як процеси їхньої взаємодії. Учений виділяє дві основні форми взаємодії – спілкування й спільну діяльність. Крім того, як особливий тип взаємодії розглядаються протидія, боротьба, соціальні конфлікти, у тому числі й військові. Автор аналізує феномени, що виникають у соціальній взаємодії. Він указує, що до явищ, що супроводжують і регулюють соціальну взаємодію, можуть бути віднесені процеси взаємосприйняття, взаємовплив, взаємовідносини різного типу – симпатія, антипатія, лідерство, чутки, мода, традиції, паніка тощо. На наш погляд, процеси взаємосприйняття, взаємовпливу не просто супроводжують взаємодію, а є її психологічним змістом.

Виходячи з того, що військово-соціальна взаємодія має свою специфіку, обумовлену його стратегічною націленістю на збройну боротьбу із супротивником в особливих умовах діяльності, Г. Давидов визначив істотні особливості соціальної взаємодії військовослужбовців. До них віднесені політична визначеність (Збройні Сили є елементом політичної структури суспільства); ідейна спрямованість (визначеність морально-ціннісних регуляторів військової діяльності), технічна озброєність; організованість; вимушеність і нормованість; різноманітність взаємодіючих індивідів (соціальна, психофізіологічна тощо); дискретність (асиметричність субординаційних відносин); короткостроковість (зміна учасників взаємодії); засмучуваність (важкі, екстремальні умови) [12].

Значний доробок у теоретичну розробку конкурентного типу взаємодії здійснив О. Анцупов. Протидія розглядається автором як складний і важливий спосіб взаємодії людини із соціальним середовищем, що її оточує. Соціальна протидія може мати різні масштаби, від міжособистісного конфлікту до світової війни. Формами соціальної протидії є таке спілкування, поведінка або діяльність, однієї з основних цілей якої є нанесення морального або матеріального збитку опонентові або супротивникові. На його думку, як одиниця аналізу конфліктної взаємодії військовослужбовців може бути з успіхом використана конфліктна ситуація, що має певні змістовні характеристики, тимчасові й просторові межі [8].

Міжособистісна взаємодія офіцерів, будучи включеною в загальну систему взаємодій, що функціонує у військовому підрозділі, у соціально-психологічному аспекті описується структурою та динамікою. Структурно в міжособистісній взаємодії ми умовно виділяємо три компоненти: спонукальний, когнітивний і регулятивний. Спонукальний компонент являє собою мотиваційно-цільову взаємодію. Характеризує ціннісно-мотиваційний обмін суб'єктів взаємодії. Когнітивний компонент взаємодії полягає в здійсненні

комунікації між суб'єктами та пізнанні ними один одного. Він у цілому характеризує інформаційні процеси, без яких взаємодія практично неможлива. Регулятивний компонент полягає в регулюванні поведінки, діяльності або спілкуванні взаємодіючих сторін. Це практичний або, як його ще називають, організаційний компонент взаємодії. Він містить поведінкові й емоційні процеси взаємодії. Вищевказані процеси взаємодії розгортаються, здійснюються за допомогою певних психологічних механізмів і засобів, породжують низку ефектів, у яких утілюється й проявляється багатогранність міжособистісної взаємодії. Крім того, необхідно враховувати, що зміст і специфіка міжособистісної взаємодії офіцерів багато в чому визначається цілями й завданнями військово-професійної діяльності, умовами макро- та мікросередовища, у яких вона здійснюється, а також особистісними особливостями взаємодіючих сторін.

Комунікативна сторона взаємодії. Як ми вже відзначали раніше, у психології взаємодія розглядається часто як організація спільної діяльності, «обмін діями» [17]. При цьому дії інтерпретуються як поведінкові акти, які впливають, діють на іншого. Однак вплив і дія роблять не лише зовнішні поведінкові прояви суб'єктів. У процесі взаємодії відбувається не просто обмін інформацією, а вплив інформацією, причому взаємний вплив ідеями, сенсами. Із цього приводу М. Бахтін писав, що «реальною одиницею мови є не ізольоване одиничне монологічне висловлення, а взаємодія принаймні двох висловлень, тобто діалог. У відомому сенсі примат належить саме відповіді: він створює ґрунт для розуміння, активне й зацікавлене приготування для нього» [18, с. 115]. Із цього висловлення для нас важливий акцент уваги не на обміні інформацією, а на взаємній дії інформації. Обмін припускає «віддав – отримав», а взаємодія інформації припускає переплетення інформаційних потоків, уточнення й зміну знань, думок і відносин суб'єктів взаємодії. Інформація впливає, діє, змінює не лише свідомість, а й поведінку людини. Тому основним змістом комунікативної сторони взаємодії є взаємоінформування як взаємовплив. У ситуаціях протиріччя взаємоінформування слабшає, тому що слабшає зворотній зв'язок у процесі комунікації. Кожна зі сторін намагається максимально повно довести до свого опонента сенс своїх вимог і пропозицій. У результаті «говоріння» переважає над «слуханням».

Основними психологічними механізмами комунікативного процесу є переконання, вселяння й конформізм. Переконання являє собою вплив на свідомість особистості через звертання до її власного критичного судження. Тому для переконання дуже важливі аргументація й логічність переконливих впливів. Цей механізм досить повно вивчений у сучасній соціальній і педагогічній психології. Вселяння, так само як і переконання, реалізується за допомогою мовних засобів впливу на партнера по спілкуванню. Однак воно припускає зниження свідомості й критичності при сприйнятті й прийнятті одержуваної інформації, ослаблення або навіть відсутність активного його розуміння, розгорнутого логічного аналізу й оцінки згідно з особистим минулим досвідом. Крім того, у реалізації механізму вселяння велику роль відіграють невербальні засоби комунікації, антураж ситуації взаємодії, емоційний стан об'єкта впливу, що вселяє [19].

Конформізм розглядається як підпорядкування особистості судженню іншого, реалізоване в результаті певного тиску на неї. У психології цей механізм пов'язують із процесами групової динаміки, зокрема з феноменом групового тиску. На наш погляд, конформізм, на відміну від конформності, що розуміється як психологічна характеристика індивіда або групи, є механізмом і міжособистісною взаємодією, а не лише взаємодією «особистість-група». Часто цей механізм реалізується в ситуаціях протиріччя, коли одна зі сторін змушена приймати позицію опонента, будучи внутрішньо з нею не згодною.

Перцептивна сторона взаємодії. Другою важливою стороною міжособистісної взаємодії є взаємопізнання як взаємовплив. У процесі взаємодії сприйняття й оцінка партнера

по спілкуванню служать підставою для вироблення та корекції своєї поведінки [20]. Інформаційна модель ситуації, у якій діють партнери, є базовою для ухвалення рішення. Іншими словами, у процесі взаємодії здійснюється «обмін образами» [15], а не лише знаковою інформацією. Сприймаючи й оцінюючи іншого, ми формуємо образ цього іншого, котрий впливає на те, як ми пред'являємо себе нашому партнерові та як ми поведимося стосовно нього. У результаті в партнера по спілкуванню формується свій образ, уявлення про нас, що, у свою чергу, впливає на його власну поведінку в ситуації. Це приводить до корекції того образу іншого, котрий уже склався в нас. У такий спосіб відбувається перцептивна взаємодія.

Часто при аналізі перцептивної сторони взаємодії (спілкування) аналізується такий психологічний ефект, як взаєморозуміння, розглядаючи його як основний результат взаємодії. На наш погляд, взаєморозуміння далеко не завжди властиво спілкуванню. Воно властиво переважно кооперативній і значною мірою дистантній (нейтральній) взаємодії. У процесі конкурентної, а тим більш конфліктної взаємодії взаєморозуміння різко знижується й може зникнути зовсім.

Ефект взаєморозуміння знову виникає, якщо сторони переходять від конкурентної до кооперативної або нейтральної взаємодії. Тому, аналізуючи перцептивну сторону взаємодії, правомірно говорити про взаємопізнання людьми одна одної в широкому сенсі. Воно містить взаємосприйняття, взаємооцінку й взаєморозуміння. Ключову роль серед зазначених складників пізнання людьми одна одної в процесі взаємодії грає взаємосприйняття. Його точність і повнота фіксує інформації, спрямованість її інтерпретації багато в чому визначають й ефект взаєморозуміння. Тому в роботі при аналізі пізнання офіцерами один одного у важких міжособистісних ситуаціях основна увага приділена розгляду перекручування міжособистісного сприйняття.

Основними психологічними механізмами, за допомогою яких здійснюється пізнання один одного в ситуації взаємодії, є ідентифікація, рефлексія й каузальна атрибуція. Ідентифікація являє собою такий спосіб пізнання іншого, при якому людина мовби вступає на місце іншої й міркує, думає за цю іншу. Внутрішній світ іншого пізнається, виходячи з його точки зору, тобто відбувається уподібнення себе іншому [10]. Ідентифікація забезпечує засвоєння особистістю норм і цінностей іншої, елементів її поведінки й звичок. Людина поводиться так, як, на її думку, будувала б у цій ситуації свою поведінку ця інша людина.

Каузальна атрибуція – це інтерпретація суб'єктом міжособистісного сприйняття причин і мотивів поведінки інших людей. У процесі взаємодії людині завжди не вистачає інформації для аналізу, оцінки й прогнозу ситуації спілкування. У результаті вона майже завжди домислює, «добудовує» відсутні інформаційні ланки на основі своїх припущень про причини й підстави поведінки інших. У процесі дослідження виявлено, що в умовах проблемної міжособистісної взаємодії, для яких характерним є високий ступінь невизначеності результату й швидкоплинність розвитку, каузальна атрибуція стає домінуючим механізмом перцептивних процесів, приводячи до значних перекручувань у сприйнятті й оцінюванні ситуації. Як засоби перцептивної взаємодії виступають образ ситуації взаємодії й образ партнера, зокрема (у тому числі й стереотипи) оцінка іншого й самооцінка, а також прогноз розвитку ситуації, передзахоплюючий образ результатів взаємодії.

Поведінкова сторона взаємодії часто розглядається як взаємодія, що реалізується в поведінкових актах, що ззовні спостерігаються й фіксуються, – діях щодо один одного. Однак, на наш погляд, взаємодію як взаємовплив і прояв відносин до іншого неможливо здійснити лише на рівні певних дій, без інформаційної або перцептивної взаємодії. Тому ми розглядаємо поведінку стосовно іншого як складову частину, сторону міжособистісної взаємодії.

Основними механізмами, за допомогою яких реалізується взаємна поведінка сторін у процесі взаємодії, є, на наш погляд, наслідування й механізм компенсації дії. Компенсація дії розглядається нами як основний механізм взаємного впливу сторін одна на одну й полягає в спільному прагненні учасників взаємодії компенсувати ту дію, що розпочато партнером стосовно неї. У результаті дії цього механізму розвиваються як кооперативна, так і конкурентна взаємодія. Часткові прояви цього механізму описані О. Анцуповим [8]. Це баланс послуг і баланс збитку. Взаємодіючі сторони тією чи іншою мірою завжди намагаються зберегти те співвідношення дій щодо одна одної, яке існувало в попередній стадії взаємодії. Якщо одна зі сторін уважає, що такий баланс порушений, то вона прагне відновити його, компенсувати дію, розпочату стосовно неї.

Емоційна сторона взаємодії. Невід'ємною стороною взаємодії людей у процесі їхньої життєдіяльності є, на наш погляд, емоційний складник. Традиційно емоційні прояви не розглядалися як складник взаємодії. Багато дослідників указує на значну роль емоцій і переживань у виникненні й протіканні взаємодії. Так, Ю. Ханін пише, що «спілкування в спільній діяльності служить джерелом емоційних переживань» [2]. Аналізуючи динаміку психічних процесів і станів людини залежно від умов, засобів, способів і форм взаємодії, Б. Ломов підкреслював, що «спілкування є основною сферою прояву специфічно людських емоцій» [15, с. 9]. Раніше вже аналізувалися функції спілкування, виділені Б. Ломовим. Нагадаємо, що третьою функцією спілкування поряд з інформаційно-комунікативною (відображаються соціально-психологічні процеси комунікативного й соціально-перцептивного плану) і регулятивно-комунікативною (поведінка людини є регулятором поведінки й дій іншої) зазначена афективно-комунікативна. Однак, розкриваючи її сутність, автор говорить не про соціально-психологічний аспект емоційності взаємодії, а лише про те, що ця функція належить до детермінації емоційної сфери людини. Далі Б. Ломов указує, що ця функція, «найбільш важлива й складна, але найменш за все вивчена – функція спілкування» [15].

У процесі взаємодії люди обмінюються, контактують шляхом емоційних проявів, з їх допомогою впливають один на одного. Відбувається не лише передача, а й прийом, прийняття емоційного стану іншого, свого роду зараження емоційним станом партнера по спілкуванню [21]. Емоції й переживання одного впливають на емоції й переживання іншого, що, у свою чергу, впливає на емоційні реакції першого. У результаті такої емоційної взаємодії іншу динаміку здобувають і комунікативна, і перцептивна, і поведінкова сторони взаємодії. Тому доцільно розглядати не лише емоційні прояви людини в процесі взаємодії, а й емоційний компонент міжособистісної взаємодії. Теоретичний аналіз та експериментальне дослідження показали, що емоційні прояви в ситуації взаємодії виконують такі функції: є реакцією особистості на ситуацію в цілому; регулюють власну поведінку; виступають як регулятор поведінки іншої сторони; виражають ставлення до партнера по спілкуванню.

У процесі нормальної (або повсякденної) взаємодії емоційний компонент менш виражений, тому що в ньому значне місце посідає офіційно-нормована або ритуальна сторона взаємодії. Водночас у комфортних або важких ситуаціях емоційна сторона взаємодії починає відігравати більш значиму роль, а іноді й переважну. Наприклад, в умовах конфлікту емоційний компонент може бути домінуючим у взаємодії. Основними ефектами емоційної взаємодії є симпатія й антипатія. Симпатія являє собою відносно стійке емоційне ставлення до іншого, котре проявляється в привітності, доброзичливості, спонуканні до спілкування, наданні допомоги, підтримці тощо. Зворотним, відштовхуючим емоційним ставленням до іншого є антипатія.

Серед основних механізмів емоційної взаємодії ми виділяємо такі, як емпатія, атракція, поляризація й віддзеркалення емоцій. Емпатія визначається як емоційне

співпереживання іншому. Через емоційний відгук людина досягає розуміння внутрішнього стану іншої й починає сама переживати адекватні емоції. Атракція найбільш часто трактується як формування й прояв стійкого позитивного почуття до іншого. Деякі фахівці розглядають атракцію як базовий термін для позначення широкого кола явищ емоційних відносин. У цьому випадку вона розуміється як емоція, що має своїм предметом іншу людину, як атитюд (установка на іншу людину) і як емоційний компонент міжособистісного сприйняття [22]. Ці механізми в основному функціонують у комфортних або повсякденних ситуаціях. Що стосується ситуацій протиріччя, то тут, на наш погляд, усе більш активно проявляються такі механізми, як віддзеркалення й поляризація емоцій.

Віддзеркалення емоцій розглядається як процес обміну одномодальними емоційними реакціями, відображення (віддзеркалення) у собі емоційного стану іншого. Найчастіше цей механізм реалізується в ситуаціях протиріччя, особливо в процесі їх ескалації. Поляризація емоцій як механізм емоційної взаємодії також більш характерний, на відміну від емпатії, для конкурентної взаємодії. Він полягає у виникненні й циклічному посиленні поляричних за модальністю емоцій, зворотних емоційному стану опонента.

Психологічними засобами реалізації емоційної взаємодії є різні емоційні реакції, емоційні стани й переживання. Основний результат міжособистісної взаємодії полягає в реалізації індивідуальних (або групових) цілей, а також спільної мети, виробленої в процесі взаємодії. У цих цілях, як правило, відображені завдання спільної діяльності або спілкування взаємодіючих сторін.

З метою повного й усебічного вивчення взаємодії офіцерів у проблемних ситуаціях в основу дослідження покладено метод системно-ситуаційного аналізу. Уперше ідею про можливість ситуаційного аналізу психічних явищ у військовій психології висунув Б. Шведін [23]. Ним розроблена спеціальна методика (метод послідовної динамічної оцінки), призначена для вивчення індивідуальної діяльності. О. Анцупов розвинув та успішно реалізував ситуаційний підхід при дослідженні міжособистісних конфліктів у відносинах офіцерів. За його твердженням, цей «метод забезпечує створення гарної емпіричної бази, що є основою одержуваних теоретичних узагальнень і практичних рекомендацій» [8].

Визначаючи задум дослідження й використовуючи методичний підхід О. Анцупова, основний наголос у вивченні міжособистісної взаємодії офіцерів у проблемних ситуаціях зробили на аналізі психологізму ситуацій. Нас меншою мірою цікавили зовнішні, об'єктивні показники взаємодії, ніж соціально-психологічні процеси. Тому до бланку аналізу проблемної міжособистісної ситуації включено питання, що дають змогу отримати інформацію про перцептивні, комунікативні, поведінкові й емоційні процеси взаємодії офіцерів. Ретроспективний аналіз проблемної міжособистісної ситуації робив лише сам основний учасник взаємодії, що давало змогу зафіксувати суб'єктивне бачення учасником психологічних складників ситуації, порівнювати оцінки власної поведінки з його оцінками поведінки опонента, фіксувати динаміку зміни ставлення до партнера, з яким взаємодіє по мірі розвитку ситуації, а також інші соціально-психологічні характеристики. Це мотиви «входження» в ситуацію й поведінку в ній, переживання й емоційні реакції, різні аспекти сприйняття опонента й уявлення про самого себе в умовах ситуації, обрані способи впливу на опонента й особисту оцінку їх результативності, а також оцінка ефективності стратегій взаємодії протилежної сторони. Саме ці й інші параметри, що становлять соціально-психологічну «канву», психологічний зміст проблемної ситуації як об'єктивно-суб'єктивного феномена, багато в чому визначають динаміку й своєрідність її розвитку.

Висновки. Взаємодія як соціально-психологічне явище являє собою процес впливу суб'єктів один на одного, взаємну обумовленість та опосередкованість їхньої спільної діяльності або спілкування. Сьогодні в психології сформувалося понятійне поле опису

взаємодії, що містить у собі сутність взаємодії; її генезу; структуру; типологію; механізми й закономірності; динаміку; функції; чинники; ефекти й результати. Дослідження взаємодії у військовій психології йде за такими напрямками: теоретико-методологічний аналіз військово-соціальної взаємодії; вивчення процесу спілкування військовослужбовців; комплексне дослідження конфліктів між військовослужбовцями; соціально-психологічний аналіз спільної діяльності військовослужбовців. Взаємодія являє собою зовнішній план ставлення особистості до людей, які її оточують. Основними компонентами взаємодії є спонукальний (мотиваційно-цільовий обмін), когнітивний (комунікативний процес як взаємoinформування й перцептивний процес як взаємосприйняття, взаємооцінка й взаєморозуміння), регулятивний (поведінковий процес як зміна поведінки один одного) й емоційний (як формування симпатії-антипатії) процес. Ці процеси взаємодії розгортаються і здійснюються за допомогою певних психологічних механізмів і засобів, породжують низку ефектів, у яких утілюється й проявляється багатогранність міжособистісної взаємодії.

Список використаної літератури

1. Платонов К.К. Личность как объект социальной психологии. *Методологические проблемы социальной психологии*. Москва : Наука, 1975. С. 72–89.
2. Ханин Ю.Л. Межличностная и межгрупповая тревога в условиях значимой совместной деятельности. *Вопросы психологии*. 1991. № 5. С. 56–64.
3. Парыгин Б.Ф. Основы социально-психологической теории. Москва : Мысль, 1971. 348 с.
4. Обозов Н.Н. Психология работы с людьми. Москва : МАУП, 2004. 228 с.
5. Deutch M. Distributive justice. A Social-psychological perspective. New Heaven and London : Yale Univ. Press, 1985.
6. Katz D., Schanck R.L. Social Psychology. N-Y : John Wiley & Sons, 1938.
7. Акофф Р., Эмери Э. О целеустремленных системах. Москва, 1974. 272 с.
8. Анцупов А.Л. Социально-психологические проблемы предупреждения и разрешения межличностных конфликтов во взаимоотношениях офицеров. Москва : ГАВС, 1992. 261 с.
9. Гришина Н.В. Психология социальных ситуаций. *Вопросы психологии*. 1997. № 1. С. 121–132.
10. Андреева Г.М. Социальная психология. Москва : Аспект Пресс, 1996. 376 с.
11. Ивашов А.М., Заика Е.В. Методика исследования коммуникативных установок личности. *Вопросы психологии*. 1991. № 4. С. 162–166.
12. Гончаров А.И. Социально-психологические проблемы военной психологии. *Военная психология: методология, теория, практика*. Москва : ВУ, 1998. С. 39–46.
13. Щепанский Я. Элементарные понятия социологии. Москва : Прогресс, 1969. 238 с.
14. Рыбакова М.М. Конфликт и взаимодействие в педагогическом процессе. Москва : Просвещение, 1991. 127 с.
15. Ломов Б.Ф. Общение как проблема общей психологии. *Методологические проблемы социальной психологии*. Москва, 1975. 268 с.
16. Мясищев В.Н. Психология отношений : избр. психол. труды. Москва : Ин-т практ. психологии, 1995. 356 с.
17. Психология. Словарь / под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. Москва : Политиздат, 1990. 494 с.
18. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. Москва, 1975. 144 с.
19. Олексієнко С.Б. Психологічні особливості інтерпретації невербальної поведінки особистості, яка здійснює протиправну діяльність : дис. ... канд. психол. наук / Національна академія держ. прикордонної служби України ім. Богдана Хмельницького. Хмельницький, 2004. 179 с.

20. Батраченко И.Г. Психологический анализ антиципации в педагогическом общении : дисс. ... канд. психол. наук. Киев, 1991. 186 с.
21. Юрченко В.М. Теоретико-методологічні засади дослідження психічних станів людини : дис. ... докт. психол. наук / Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Київ, 2009. 412 с.
22. Гозман Л.Я. Психология эмоциональных отношений. Москва : МГУ, 1987.– 175 с.
23. Шведин Б.Я. Модели трудных ситуаций. *Морской сборник*. 1983. № 8. С. 48–53.

THEORETICAL FUNDAMENTALS OF RESEARCH INTERPERSONAL INTERACTIONS IN PSYCHOLOGY

Vladyslav Havriushenko

*Taras Shevchenko National University of Kyiv,
60, Volodymyrska str., Kyiv, Ukraine, 01033*

The article considers the interaction as a process of influence of the parties on each other, due to their individual and (or) group goals. Being a universal way of existence of social systems, social interaction at the micro level is realized as interpersonal interaction. In addition, social interaction takes two forms: communication and joint activities. Their division is somewhat conditional, because joint activities can not be implemented without elements of communication. In turn, communication often acts as a component or means of joint activities. Therefore, the category of interaction is used, which reflects the processes of communication and joint activities. It is determined that interaction as a socio-psychological phenomenon is a process of influence of subjects on each other, the mutual conditionality and indirectness of their joint activities or communication. Today in psychology a conceptual field of description of interaction has been formed, which includes: the essence of interaction; its genesis; structure; typology; mechanisms and patterns; dynamics; functions; factors; effects and results. The study of interaction in military psychology goes in the following areas: theoretical and methodological analysis of military-social interaction; study of the communication process of servicemen; comprehensive study of conflicts between servicemen; socio-psychological analysis of joint activities of servicemen. It is concluded that the interaction is an external plan of the individual's attitude to the people around him. The main components of interaction are motivational (target-exchange), cognitive (communicative process as mutual information and perceptual process as mutual perception, mutual evaluation and understanding), regulatory (behavioral process as a change in each other's behavior) and emotional process (as the formation of sympathy-antipathy). These processes of interaction unfold and are carried out by means of certain psychological mechanisms and means, generate a number of effects in which the multifaceted nature of interpersonal interaction is embodied and manifested.

Key words: analysis, method, results, society, group, interaction.